

6-МАВЗУ. ДЕҲҚОНЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЕТИШТИРИШНИ БАҲОЛАШ.

1. Деҳқончилик ишлаб чиқаришининг бажаралиши боҳолаш.
2. Деҳқончиликда харажатлар ҳисоби
3. Деҳқончилик маҳсулотлари таннархини калькуляциялашни боҳолаш

Қўлланиладиган педогогик технологиялар: Маъруза, «ақлий ҳужум», намойиш этиш.

1. Деҳқончилик ишлаб чиқаришининг бажаралишини боҳолаш.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш дастурининг бажаралиши таҳлили ялпи ва товар маҳсулотини ишлаб чиқариш режаси бажарилишини кўриб чиқишдан бошланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ялпи маҳсулот деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларидан такшил топган бўлиб, йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи ижтимоий маҳсулот қисми ҳисобланади.

Ялпи маҳсулотга қуйидагилар киради:

Деҳқончилик бўйича: шу йилнинг ҳосилидан олинган хом маҳсулотлар қиймати, янги кўп йиллик ниҳолларни етиштириш қиймати ва тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматининг ўзгариши;

Чорвачилик бўйича: чорвани етиштириш ва ундан фойдаланиш натижасида олинган хом маҳсулотлар қиймати (сут, жун, тухум, асал ва ҳ.), чорва, парранда ва бошқа қишлоқ хўжалиги ҳайвонларини етиштириш қиймати (янги туғилган ва кўшилган вазн қиймати). Ялпи маҳсулот жорий ва солиштирма нархларда аниқланади.

Товар маҳсулот – давлатга топшириш, ходимларга берилган ва ялпи маҳсулотга кирувчи ҳ.

Товар маҳсулоти деганда ишлаб чиқарилмаган ва хўжалик чегарасидан чиқмаган маҳсулот тушунилади.

Халқ хўжалигининг бошқа тармоқларидан фарқли ўлароқ, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг салмоқли қисми товар эмас, сабаби у хўжаликда ички истеъмол учун қолади.

Товар маҳсулотларига давлатга топширилган, ходимларга берилган ва бошқа йўллар билан сотилган, воситачиликка топширилган маҳсулотлар киради. Шунинг учун таҳлил қилишда нафақат маҳсулот сотилиши режасининг бажарилишини, балки ишлаб чиқаришнинг товарлик даражасини ўрганиш лозим.

Товарлик даражаси товар маҳсулотининг ялпи маҳсулотга нисбати сифатида ҳисобланади. Товар маҳсулотлари режасининг бажарилишини аниқлаш учун ялпи маҳсулотни ҳисоблашда қўлланиладиган харид ва топшириш нархларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ўсимликшуносликни ер фондини ўрганишдан бошлаш керак, бунда унинг тузилиши, яъни шудгорлар, яйловлар, боғлар, узумзорлар ва бошқаларнинг ер фондидаги улуши аниқланади.

Таҳлил вазифаси бу фойдаланилмаган ерларни аниқлаш, шунингдек алоҳида қишлоқ хўжалиги экинлари учун шудгорларни ўрганиш ҳамдир. Шудгорлар тузилиши алмашлаб экиннинг тўғрилиги ҳақида муҳокама қилиш имконини беради. Ундан кейин қишлоқ хўжалиги экинлари кесимида ҳоислдорлик режасининг бажарилиши текширилади, яъни битта гектарга тўғри келадиган

маҳсулот миқдори кўрсаткичи. Агротехник чора-тадбирлар баҳоланади, яъни белгиланган муддатларда экиш ва йиғим-терим режасининг, ўғитлар бериш, суғориш ва бошқа ишлар режасининг бажарилиши. Барча ушбу чора-тадбирлар ҳосилдорликни ошириш имкониятини аниқлаш мақсадида амалга оширилади.

Ўсимликшунослик маҳсулотининг ялпи ишлаб чиқарилиши ҳажми иккита кўрсаткич билан аниқланади:

- 1) экиш майдони;
- 2) ҳосилдорлик.

Таҳлил қилишда юқоридаги омилларнинг ялпи йиғим бўйича режанинг умумий фарқига ўзаро таъсири аниқланади.

1-жадвал

Экин майдонлари ва экинларнинг ҳосилдорлиги режасини бажариш таҳлили ва улар ўзгаришининг ўсимликшуносликнинг ялпи йиғимига таъсири. (ғалла)

№ т/р	Кўрсаткичлар	Режа бўйича а	Ҳисобот бўйича	Фарқ (+,-)	
				Мутлақ	%да
1	Ялпи йиғим (цент) (2-қатор х 3-қатор)	9660	10586	+926	+9,5
2	Экин майдони (га)	46	485	+25	+5,4
3	1 га.дан ҳосилдорлик 3,1	21	21,83	+0,83	+4

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳисобот йилида ғалланинг ялпи йиғими режага қараганда ҳақиқатда 926 центнерга ошди. Бу ўсишга иккита омил таъсир кўрсатди:

1. Экин майдонининг ўзгариши: ғалла экинларининг $+25 \times 21 = +525$ центнер ёки 56,7% $[525 \times 100 : 926]$ ўсиши экстенсив омил ҳисобига, яъни экин майдонини кўпайтириш натижасида олинган.

2. Бир гектардан олинadиган ҳосилдорликнинг ўзгариши: $= 0,83 \times 485 = +402,5$ центнер ёки ғалла экинларининг 43,3% $[402,5 \times 100 : 926]$ ўсиши интенсив омил ҳисобига, яъни битта гектардан олинadиган ҳосилдорликнинг ўсиши натижасида олинган.

Омиллар мувозанати: $525 + 402,5 = 927,5$ центнер, фоиз нисбатида $56,7 + 43,3 = 100\%$. Юқоридаги ҳисоб-китобдан кўриниб турибдики, ғалла экинларининг 56,7%га ортиши экстенсив омил ҳисобига, 43,3%и интенсив омил ҳисобига олинган. Бу нисбат ҳам ижобий эмас. Бизнингча, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг интенсив омил ҳисобига ўсиши 80-90%ни ташкил қилиши лозим.

2. Дехқончиликда харажатлар ҳисоби

Дехқончилик маҳсулотининг таннархини ҳисоблашда қишлоқ хўжалиқини сарфланган ишлаб чиқариш харажатларидан ноқулай об-ҳаво шароитлари туфайли олинган маҳсулотга тааллуқли бўлган ва белгиланган тартибда зарарга ўтказилadиган суғурта товонлари суммаси истисно (фақат ҳисобга олишда) қилинганми, йўқми шуни ҳам текшириши лозим.

Қишлоқ хўжалиқ экинлари (экин турлари) бўйича дехқончилик маҳсулотининг таннархи:

А) дон, пахта, кунгабоқар уруғи-франко-дала (хирмон ёки дастлабки ишлов бириладиган жой),

Б) сомон, хашак-франко-саклаш жойи,

В) қанд лавлаги, картошка, полиз экинлари, сабзавот, қанд лавлаги тугунчалари, илдизмевалар- франко – дала(сақлаш жойи)

Г) мевалар, резавор, узум, тамаки, махорка ва чой барги доривор эфирмой экинлари ва гулчилик маҳсулотлари, ҳимоя қилинган ер сабзавотлари-франко-қабул (сақлаш) жойлари.

Д) зиғир-похол, ивителиган зиғир поя-франко-сақлаш қайта ишлаш (хўжаликда) жойи.

Е) ўт, зиғир, сабзавот ва бошқа экин уруғлари-франко-сақлаш жойи.

Ж) озуқа учун кўк масса – франко-истеъмол жойи.

З) силос, ўт уни сенач, гранула учун кўк масса, франко – силос босиш, сенач қилиш (минора, зовур, ўра) жойи, ўт уни, гранула тайёрлаш жойи ва х.к.

Жорий йилдаги деҳқончилик маҳсулотининг таннархига йиғилган, аммо янчилмаган ёки йиғилмаган экинлар бўйича харажатлар киритилмайди. Агарда йил охирида деҳқончиликда янчилмаган экинлар бўлса, ҳақиқий харажатлар қуйидагича тақсимланади.

Йиғиштириб янчилган ва йиғилган, аммо янчилмаган экин бўйича сарфланган ҳақиқий харажатларнинг умумий суммасидан маҳсулотни янчиш ва даладан олиб келиш харажатлари чегирилади. Ана шундан кейин қолган харажатлар суммаси йиғиштириб янчилган экин ўртасида гектарлар миқдорига мутаносиб равишда тақсимланади. Йиғиштириб янчилган экинлар маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш мақсадларида йиғиштирилган экинларга сарфланган харажатлар суммасига уларни янчиш, ташиш бўйича харажатлар қўшилади. Келгуси йилда таннархни ҳисоблашда янчилмаган экинлар ва йиғиштириш бўйича харажатлар маҳсулотни янчиш, тозалаш ва ташиш харажатларига қўшилади.

Сомон (чори), жўхориюя барги ва ғўзаюя кунгабоқар тўпгули, карам барги, шох-шабба (тут ва шу кабиларнинг таннархи ушбу маҳсулотни йиғиштириш, пресшлаш, ташиш, ғарамлаш ва тайёрлашга оид бошқа ишлар харажатлари асосида белгиланган меъёрлар бўйича уларга сарфланган харажатлардан келиб чиқиб аниқланади.

Дон экинларини экиш ва йиғиштириш харажатлари (донни хирмонда тозалаш ва қуритиш харажатлари қўшилиб дон, дон чиқитлари ва сомоннинг таннархини ташкил қилади.

Дон ва дон чиқитларининг таннархини аниқлаш учун, аввало унга тегишли жами харажатларда сомоннинг белгиланган қиймати чегириб ташланади. Қолган харажатлар дон ва дон чиқитларининг таннархини ташкил этади. Доннинг таннархини аниқлаш учун дон чиқитлари соф донга айлантиради, сўнгра уларга тегишли жами харажатлар шартли дон миқдорига бўлиниб 1ц доннинг таннархи аниқланади.

Масалан, кузги буғдой ҳосили йиғиштириб ва тозалаб олингандан кейин 5000 ц дон, 3000ц чиқити ва 40000 ц сомон олинади. Ушбу ҳосилни етиштириш ва хирмонда тозалаш учун 2550000 сўм сарфланган. Сомоннинг меъерий харажатлар қиймати 50000 сўмни ташкил этади. 1ц сомоннинг таннархи эса – $(50000/40000) 1.25$ сўмни ташкил этди. У ҳолда дон ва дон чиқитига тегишли харажатлар $(255000-50000) 250000$ сўмга тенг.

Дон чиқити (чори) нинг таркибидан 50 фоиздан бўлганлиги уни донга айлантираилганда $(3000*50/100) 1500$ ц жами шартли дон миқдори эса 51500 ц га тенг.

1ц доннинг таннархи 40 сўм 54 тийинни, 1ц чорининг таннархи эса 20 сўм 27 тийинни ташкил этди.

Аудитор уруғчилик экинлари бўйича умумий харажатлар тегишли репродукциядаги уруғлик донни олишга алоқадор қўшимча харажатларни ҳам қўшиб, уруғлар таннархига юқоридаги тартибда ўтказилганлигига эътибор бериши керак. 1ц уруғнинг таннархи тегишли уруғга ўтказилган харажатларнинг умумий суммаси тозаланган ва қуритилган уруғ массасига реализация баҳосига мутаносиб тақсимланади.

1ц маккажўхори донининг таннархини ҳисоблашга дон қабул қилиш пунктларида суткалик ўртача намуналарни суткадаги доннинг базис намлигини ҳисобга олиб янчиш натижасида аниқланган сўталардан қуруқ донга ўтказиш хўжаликнинг давлатга сотган маккажўхори сўталаридан базис намликдаги дон чиқишининг ўртача фоизидан аниқланади.

1ц мойли ўсимликлар уруғининг таннархи донли экинлар учун белгиланган тартибда аниқланади.

1ц пахтанинг таннархи уни етиштириш ва йиғиштириш харажатлари суммасини унинг ҳисобга олинган миқдорига тақсимлаб аниқланади. Пахтанинг таннархи алоҳида навлар бўйича аниқланганда харажатларнинг умумий суммаси унинг харид нархларининг қийматига мутаносиб тақсимланади.

Тола берувчи зиғир маҳсулотининг таннархини ҳисоблашда ўстириш ва йиғиштиришга оид ишлаб чиқариш харажатлари уруғ ва тола миқдорига уларнинг харид баҳоларидаги қийматига мутаносиб ўтказилади.

Ивиган зиғир поясининг таннархи похол қиймати ва ёйиш, ағдариш ва ивигвн пояни қўтариб олиш харажатларини қамраб олади.

Бошқа йигириладиган экинлар таннархи тола берувчи зиғир маҳсулоти сингари ҳисобланади.

1ц лавлагини илдиз мевасининг ишлаб чиқариш таннархи уларни қанд лавлагининг физик массасига бўлиб аниқланади.

Боҳолаш жараёнида аудитор, тамаки ва мохорка хом ашёсининг таннархи ишлаб чиқариш харажатларининг умумий суммаси ва хом ашёнинг ҳисобга олинган массасидан келиб чиқиб, харажатларни маҳсулотларнинг алоҳида турларига уларнинг харид баҳоларидаги қийматига мутаносиб тақсимлаб аниқланаганлигини ҳам текшириб чиқиши керак. Уруғчиликда 1ц тамаки, мохорка хом ашёси, уруғнинг таннархи муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли суммаси ва хом ашё, уруғнинг ҳисобга олинган массасидан келиб чиқиб аниқланади.

Булардан ташқари, далада ўстириладиган доривор ўсимликлар айрим турлари маҳсулоти 1ц нинг таннархи мазкур маҳсулот турига ўтказилган умумий харажатлар суммасини унинг умумий массасига реализация баҳоси бўйича қийматига мутаносиб аниқланганлигини ҳам текшириб чиқиш аудиторлик хулосасини ишончлилигини таъминлайди.

Ўтсимон бир йиллик ва икки йиллик ҳамда эфир мойли экинлар маҳсулотининг таннархи барча харажатларни уларнинг реализация баҳосидаги қийматига мутаносиб тақсимлаб аниқланади. Бунда тўлиқ пишгунча ўстириш ва йиғиштириш харажатлари уруғлар таннархига киритилади. Арпабодиён ва оқ зтрадан думбиллик вақтида фойдаланганилда барча харажатлар эфир-мой хом ашёси таннархига ўтказилади.

Ўтсимон кўп йиллик эфир-мой бўйича экиш харажатлари ҳар йили олинадиган маҳсулот миқдорига мутаносиб тақсимланади.

1ц картошканинг таннархи картошкани етиштиришга тааллуқли барча харажатларни палак қийматини чегириб, картошка ҳосилига тақсимлаб аниқланади.

Айрим сабзавот экинлари 1ц ҳосилнинг таннархи очиқ сабзавотчилик ва химоя қилинган ердаги сабзавотчилик бўйича алоҳида тарзда харажатлар суммасини палак харажатларини кўшиб маҳсулот массасига бўлиш йўли билан аниқланганлигини ҳам текшириб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

1ц шампиньонлар таннархини ҳисоблашда барча харажатлар ишлатилган субстрат қийматини чегириб маҳсулот массасига ўтказилади.

Озиқ-овқат экини сифатида полиз экинлари айрим турлари 1ц ҳосилнинг таннархини ўстириш ва ҳосилни йиғиштиришга тааллуқли барча харажатларни маҳсулот массасига тақсимлаб аниқланади. Бунда харажатлар айрим экинларга маҳсулот реализациясидан тушган даромадга мутаносиб тақсимланади.

Сабзавот ва полиз экинлари 1 ц уруғнинг таннархи ўстириш, йиғиштириш, қуритиш ва навларга ажратиш сарфларини тақсимлаб, бунда кўшимча маҳсулот массасига ўтказилган харажатлари истисно қилиб аниқланади.

Озуқа илдиз мевалар ва полиз экинлари ҳайвонларга озиқа сифатида берилган қанд лавлаги, уларнинг тугунаклари таннархи юқорида сабзавот экинлари, қанд лавлаги ва полиз экинлари таннархини ҳисоблашда баён этилган тартибда аниқланади.

Озуқа экинларини ўстириш ва йиғиштириш харажатлари улар маҳсулотининг таннархини ташкил қилади.

Бутун турдаги маҳсулотни олишда фойдаланиладиган сепилган ўт, яхшиланган ва табиий пичанзор ҳамда маданий ўтлоқлар харажатлари тўлиқ тарзда маҳсулот таннархига киритилади. Сепилган ўтлар, яхшиланган пичанзорлар, яхшиланган ва маданий ўтлоқлар ҳамда бошқа табиий ер-сувларидан бир неча маҳсулот турини олишда фойдаланилганда экинни етиштиришга қилинган харажатлар экинларга 1 га ердан озиқа бирлигига кўра ҳисобланадиган маҳсулот ҳосилига мутаносиб тақсимланадиган харажатлар йиғиндисидан таркиб топади.

Кўп йиллик ўтларни сепиш харажатлари тугалланмаган ишлаб чиқаришга тегишли алмашиб экишда экинлардан фойдаланиш йиллари миқдорига мутаносиб тарзда йиллар бўйича тақсимланади ва уларни ўстириш харажатлари тегишли харажат моддалари бўйича киритилади.

Кўп йиллик ўт бошқа экин орасига экилганда ва экилган йили ўт ҳосили олинганида тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича умумхаражатлар ҳар икала экин ўртасида 1 га ердан олинган ҳосилга мутаносиб тақсимланади. Агарда экилган йил ҳосил иккинчи экиндан олинмаса, айтиб ўтилган барча харажатлар қопловчи экинга ўтказилади.

1 ц тайёр силос, сенаж таннархи кўк массани етиштириш, уни франко-хандакқа ташиб келиш сарфлари ва силос бостириш, сенаж тайёрлаш, хандакларни тозалаш. Силос ва сенаж массасини жойлаш ҳамда шаббалаш, сомонни юклаш ва ташиш, хандакларни плёнка ва сомон билан ёпиш харажатлари йиғиндисидан аниқланади. Силос бостиришда ишлатиладиган бошқа компонентлар силос, сенаж ишлаб чиқаришнинг умумий сарфларига белгиланган тартибда ҳисобланадиган қиймати бўйича киритилади.

Кўп йиллик ўсимликлар ва гулчилик маҳсулотларининг таннархини ҳисоблаш. Мева берадиган ёшдаги кўп йиллик ўсимликлар таннархини ҳисоблашда жорий йилдаги умумий харажатдан қаламча, гажак, палгари, бачки, новда қиймати реализацияси баҳосида чегирилади.

1 ц мева резавор, узум таннархи харажатларининг умумий суммасини маҳсулот массасига тақсимлаб аниқланади.

Ўстирилаётган экиш материалларининг алоҳида экин гуруҳлари бўйича таннархини аниқлашда харажатларнинг ҳар бир участка бўйича умумий суммаси реализация учун қовлаб олинган ва ўстириш учун ерда қолдирилган кўчатлар сонига мутаносиб тақсимланади. Қовланган. Шу жумладан “қовлашда” бўлганларни ҳам қўшиб маҳсулотга тўғри келадиган харажатлар суммасидан 1000 дона кўчатнинг таннархи аниқланади. Ерда ўстиришга қолдирилган кўкартирилган кўчат, бир йиллик, икки йиллик кўчатлар кейинги йилга тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари тарзида ўтказилади.

Чорвачиликда жорий йилдаги барча харажатлар сараланган ва дағал чой барги, кофеин учун таркибий материал ва уруғ таннархини ташкил қилади. Сараланган чой барги таннархини аниқлашда харажатларнинг умумий суммасидан дағал чой барги, кофеин учун таркибий материал ва уруғнинг харид нархларидаги баҳоси чегирилади. 1ц сараланган чойнинг таннархи шу маҳсулотга ўтказилган харажатларни сараланган чой барги массасига бўлиб аниқланади.

Очиқ ва ҳимояланган ердаги гулчилик ва гул экинлари уруғликдаги харажатлар маҳсулот турлари ўртасида уларнинг реализация баҳосидаги қийматига мутаносиб тақсимланади.

Кулмоқ, дафна, гўнг ва тут баргини ўстириш ва йиғиштириш уруғчиликдаги маҳсулот турлари ўртасида уларнинг реализация баҳосидаги қийматига мутаносиб тақсимланади.

3. Дехқончилик маҳсулотлари таннархини калькуляциялашни боҳолаш

Дехқончиликдаги ҳисобга олиш объекти – экинларнинг алоҳида турлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш турлари ва айрим ишлардир. Масалан, кузги бошоқли экинлар гуруҳи, баҳорги буғдой ва бошқа баҳорги экинлар гуруҳи, текин экинлар, картошка, сабзавот, полиз, озика экинларининг боғдорчилик ва узумчилик харажатлари ҳисобга олишнинг мустақил объектлари ҳисобланади.

Дехқончиликда ҳар бир алоҳида қишлоқ хўжалик экинидан олинadиган маҳсулот тури калкуляция объекти ҳисобланади. Бир экиндан Айни бир вақтда ҳар хил хусусиятдаги маҳсулот олиш туфайли дехқончилик маҳсулоти таннархини калкуляция қилишда турли усулдан фойдаланилади. Масалан, харажатларни бевосита ўтказиш методидан бир экиндан фақат битта маҳсулот тури олинadиган ҳолларда фойдаланилади. Бу энг оддийси: мазкур экинга сарфланган харажатлар суммасига олинган маҳсулот миқдори бўлинади. Айрим қишлоқ экинлари ўртасида олинаётган маҳсулот турлари учун умумий бўлган белгилардан бирининг миқдорий қийматига мутаносиб тақсимлаш методи ҳам қўлланилади.

Ҳисобот калькуляцияларини тузишда маҳсулот олишга сарфланган ва тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатларини аниқлаш зарур бўлади. Бундан ташқари табиий офат ёки бошқа ноқулай табиий шароитлар туфайли тўлиқ нобуд бўлган экинзор майдонларига экинларни ўстиришга сарфланган харажатлар

суммасига «Мол-мулк ва шахсий суғурта бўйича ҳисоблашиш» счёти дебет ва «Фойда ва зарар» счёти кредит қилинади. Экинлар қисман нобуд бўлганда олинмаган маҳсулот суммасидан суғурта товонлари «Мол-мулк ва шахсий суғурта бўйича ҳисоблашиш» счётининг дебеида ва «Деҳқончилик» счётининг кредитида акс эттирилади. Олинган товон «Ҳисоблашиш счёти»га ўтказилади. Шунини айтиш керакки, ҳозирги кунда суғурта товонининг даражаси қишлоқ хўжалиги экин ҳосилининг 60 фоизини ташкил қилади. Бу корхоналарнинг мўътадил фаолиятлари учун барқарор молиявий шароитлар яратишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдувасиқов А.А., Тўхтаева С.Ғ. Агросаноат мажмуаси корхоналарида инвестициялаш ва лойиҳалар таҳлили. Ўқув кўлланма.-Т.: 2009.-187 б.
2. Саматов Г.А, Рустамова И.Б. Лойиҳалар таҳлили фанидан амалиёт дарслари учун услубий кўлланма. Тошкент 2008. 63 б.
3. Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования, М.: Дело, 2007.
4. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. –М.: Финансы и статистика, 2008.- 176 с.